

2

הקדמה

הינה העובדות: כ־20% מקרב מהנשאלים במדינות ערב קבעו כי ניתן לתת אמון במרבית האנשים, בעוד בארצות הברית ענו כך כ־35%. את הקביעה כי יש להיות זהירים מאוד כלפי אנשים אחרים אימצו במדינות ערב כ־75% מהנשאלים, ובארצות הברית – כ־64%. ככלל, מקובל לחשוב כי רמת האמון במזרח התיכון, מעבר לזו הקשורה למשפחה המורחבת, נמוכה מאוד.¹

דעה מקובלת פחות קובעת שרמת האמון באזור זה גבוהה, ועומדת ביחס ישר לנטייה לציאות לכללים. המניע לכך, לפי דעה זו, הוא רתיעה מאי־ודאות ומסיכונים, תוך הרשאה לאי־שוויון בכוח ובממון.

היות שבתהליכי משא ומתן מכל הסוגים מחויבת מידה כלשהי של מתן אמון, נראה שאפשר לראות בהבדלים אלה לא רק עדות להתייחסות מוחלטת לאמון, אלא יותר כמצביעים על סדר מתן האמון הנבדל בין האמריקאים והערבים: בעוד הראשונים יוצאים מנקודת מוצא של מתן אמון ברוחו של המינגווי, שאמר: "הדרך הטובה ביותר לברר אם אפשר לתת אמון באדם מסוים היא לתת אותו"², הנטייה בתרבות הערבית היא להימנע מכך, ולתת אמון רק לאחר תקופת בנייתו, שעשויה להיות ממושכת. העדפת אי־האמון עולה בקנה אחד עם אחת הגישות בשריעה, שלפיה במקרה של בחירה בין מצוי/חיוב והיעדר/שלילה – עדיף האחרון.³ הבדל זה נראה לי ההבדל העיקרי בין התרבויות בנושא האמון, ופירושו עשוי להסביר פערים רבים אחרים בתחום זה.

"פתי יאמין לכל דבר" (משלי יד, טו). ככל תרבות וככל שפה קיימת מקבילה לפתגם זה, שבה מילת המפתח היא "לכל". במסורת הערבית – "מסימניו של הטיפש... האמון

¹ Sidani & Thornberry, 2013, 77.

² Ernest Hemingway, *Selected Letters 1917–1961* (ed. Carlos Baker). NY: Scribner, 1981, p. 805: "The way to make people trust-worthy is to trust them"

³ אלח'אזמי (חסר תאריך), 6, 27.

בכל אדם",⁴ או "אם בגידה/הונאה מצויה אצל בני אדם, הרי מתן אמון בכל אחד משמעו חוסר אונים".⁵ מה שמאפשר לתת אמון מבלי להיחשב פתי הוא ההבחנה בין מה שראוי לאמון למה שאינו ראוי לו. פרט לכללים הבסיסיים ביותר, כגון כללי הלוגיקה, שהם בדרך כלל אוניברסליים, פרטים הדורשים אמון הם נסיבתיים וטעונים שיקול דעת. אלא שבמרבית המקרים נוספת למושג האמון ולטיפול בו תרומתה הנכבדת של התרבות. במצבים כאלה קורה לא אחת שהנחות המוצא, קריטריונים לשיפוט או מטרות להוכחה, הם השולטים בפרשנות, ואלה נבדלים מתרבות לתרבות. למשל, הגישה ההוליסטית הערבית/אסלאמית רואה את המציאות באור שונה מזו המערבית הקוונטית וה'משבצתית', ראייה שמשפיעה על השיח בין חברי שתי תרבויות אלה, בכללו גם בנושא האמון.

שאלה נוספת שעולה מן הספר שלפניכם מבקשת הסבר לקיום קשרים ויחסים בין תרבויות המערב ואלו האסלאמיות/ערביות, קשרים שרבים מהם מוצלחים, למרות מספרם הרב ועומקם של ההבדלים ביניהן, וחרף סכסוכים ומלחמות לאורך ההיסטוריה. הסבר אפשרי אחד הוא שההבדלים אינם כה מכריעים כפי שנדמה. פירוש אחר הוא שהגורמים הקובעים במדיניות או בכלכלה, שהם הפחות 'טהורים/קיצוניים' בשני הצדדים, אינם מודעים להבדלי העומק הללו ופועלים כאילו אינם קיימים, תוך ספיגת נזקיהם. כמו כן, אף שקיימת מודעות כזאת בקרבם, בשל שיקולים פרגמטיים הם מפחיתים מכוחם של ההבדלים מתוך מחשבה שסכסוכים הם תופעה טבעית; ברוב המקרים אינם נצחיים או טוטאליים; והמציאות מחייבת יחסים. הפסדו של הבדלי התרבות יוצא, ודאי בטווח הארוך, בשכרם, אף שהם פוגעים במושגים האידאליים של שכר זה. לפי גישה זו, סוגיית האמון בין הצדדים עוברת למישור שבו עצם הפרגמטיות ('הרציונליות') של האחר תורמת להערכה חיובית של אמינות שותפו.

אם כן, בהיות אמון אחד הכלים הבסיסיים לתקשורת בין־תרבותית, עליו להיות משותף לפחות במידה בסיסית בין התרבויות. האם אכן זהו המצב? מה מאפיין את מושג האמון לתפיסת דובר הערבית? עד כמה היא דומה לזו המערבית? מהם ההבדלים העיקריים ביניהן? כיצד ניתן להסבירם? כיצד ניתן להסביר את ההצלחה, ולו החלקית, בניהול משא ומתן בין התרבויות למרות ההבדלים? ואילו שיקולים יש להביא בחשבון באשר למתן אמון הדדי בין שני צדדים אלה?

שאלת האמון עומדת, לחיוב ולשלילה, בבסיס כל משא ומתן. היות שאמון הוא מוסד מתווך בין שני צדדים או יותר, חייב להיות בו בסיס משותף לכולם, לפחות במידה מינימלית. אי־אמון יכול לנבוע מכוונת אחד מהם או שניהם, או לחילופין, מהיעדר שיתוף כאמור. אפשרות שנייה זו חריפה במיוחד כאשר מדובר במשא ומתן בין־תרבותי,

⁴ אלמידאני, 1987 [1407], 192, 2, מצוטט אצל Kassis, 1999, 135.

⁵ ביטוי המיוחס לאלאחנף אבן קיס, מנהיג בתקופה הפרה־אסלאמית (מת בשנת 687 לספירה).

שבו הבעיה העיקרית היא ההערכה אם האמון שמתקיים בין שתי תרבויות מבטא אותם ערכים ומשדר אותם מסרים באמצעות סימנים דומים שניתנים להבנה הדדית. בספר זה אחיל את השאלה על תרבויות האסלאם, שמראשיתו, ביתר שאת מסוף המאה התשע עשרה, ועוד יותר כיום, מנהל עם צדדים מערביים משאים ומתנים שבהם לשיקולי אמון מקום מכריע.

כדי לענות על שאלות אלה ינתח הספר את מושג האמון באסלאם הסוני דובר הערבית למרכיביו, ישתדל להציג להם הסברים בתרבות, יבחן את מעמדו של כל אחד מהם תוך הצבעה מתמדת על הדמיון (הקלוש) בין תרבות זו, על תת-התרבויות שבה, לזו המערבית, במיוחד האמריקאית, ועל ההבדלים (הרבים) שביניהן, ויעריך את תרומתו היחסית של כל אחד ממרכיבי המושג להבדלים האמורים. הבדלים אלה יכולים להיות אמיתיים, מדומים או מיוחסים, אך נראה שלכולם תרומה לערעור האמון בין שתי קבוצות התרבויות הנידונות. אמון הוא האספקלריה שבאמצעותה בוחנים אדם או קבוצה את דבריהם ואת מעשיהם של זולתם, ומחליטים על צעדיהם. בכך הוא מהווה וזו לסכסוכים, להיעדרם, או לשינוי ממצב למצב. ככל שבחינה זו תהיה מבוססת יותר, כך יהיה פירושה מציאותי יותר, והצעדים שיינקטו – יעילים יותר. ספר זה מכוון לסייע לשני הצדדים למשא ומתן הווירטואלי שביניהם לכייל את תפיסותיהם ההדדיות.

אמת היא שכל משא ומתן (במובנו הכללי ביותר) הוא אירוע יחידני, שלעולם אינו זהה לשום אירוע אחר, והוא תמיד מתנהל בין אנשים פרטיים, גם אם הם מייצגים מדינות או ציביליזציות. ניסוח כללים אינו יכול לצפות את האירוע הבא, ודאי לא ברמה של מדעי הטבע, אולם אפשר ללמוד על הקבוצה שבן-השיח משתייך אליה ושאוּלי אף מייצג אותה. לימוד כזה כולל תרבות, חינוך, עקרונות חשיבה, ערכים, ההתנהגויות ועמדות. לפיכך משתדל ספר זה להציע מידע בסיסי שיסייע לבני-השיח לנקוט עמדה ראשונית מול בני-שיחם, תוך חיסכון במאמצים ובזמן כאשר למיקומם במשא ומתן הנדון, שכן, סביר להניח שינהגו לפי קווי תרבותם.

מתן אמון אמור להיות החוליה המקשרת בין שני צדדים לסכסוך או למשא ומתן, שמטבע הדברים עמדותיהם מנוגדות, או למצער – שונות. לפיכך, על שני הצדדים להאמין שתפיסתם את האמון על מרכיביו וביטוייו הרבים משותפת, לפחות במידה שתאפשר באופן עקרוני הבנה והסכמה ביניהם, או שיש בידם אמצעים לזהות תחומים שניתן לגשר בהם על הבדלים בין התרבויות. דרך אחת לטפל בקושי בסיסי זה היא לבנות יחד תפיסה משותפת, ששיאה – אמון של הזדהות (identification-based trust). דרך זו קשה וארוכה, אם בכלל היא מעשית. הדרך האחרת, אמון על בסיס ידע (knowledge-based trust), היא ללמוד לעומקם את מושגיו של הצד האחר שלהם השלכה על תפיסת

האמון, ולהציע לו לפעול על-פיהם.⁶ החיבור הנוכחי מאמץ את הגישה השנייה, בעיקר מנקודת מבטם של זרים המעוניינים לנהל משא ומתן עם צד אחר. לשם כך אשתדל לבחון את תפיסות האמון של שני הצדדים מנקודות המבט של כל אחד מהם. אין זו מטרתו של החיבור לקבוע קריטריונים קבועים ומוחלטים שימשו להחלטה אם לתת אמון בפלוני או לא, אלא להציג פנים שונות של הגישות בתרבות, ולהציע מעין 'ארגז כלים' לקורא המערבי, שבו יוכל להשתמש כדי לקבוע את עמדתו במצבים ספציפיים ועם בני-שיח ספציפיים. משום כך ייתכנו מקרים שבהם, בשל נסיבות אובייקטיביות או סובייקטיביות בנושא נתון, יציג הנושא והנותן שממול עמדות הפוכות בתכלית למוצג כאן. יתר על כן, אין זה מעניינו של חיבור זה לקבוע סדר ערכי בין מערכות אמון, ודאי לא בין התרבויות שבהן הוא נוגע.

אוכלוסיית המחקר – האסלאם הסוני דובר הערבית

הגדרת הקבוצה שבה עוסק ספר זה אינה קלה, שכן היא משלבת דת, לאום, מדינה, אזור גיאוגרפי, שפה וכת. תת-קבוצות אלה אינן מוציאות זו את זו, תפיסותיהן והתנהגויותיהן חותכות אלו את אלו ולעיתים אף חופפות. היות שכל התייחסות לקבוצה כלשהי תסבול מאי-דיוקים ואף מטירות, נדרשת מידה של שרירותיות מודעת ומבוקרת כדי לקבוע את קבוצת המחקר ולהתאים לה את שיטות המחקר, את המקורות ואת הניסוחים המתאימים לה. בספר זה אתמקד בתרבויות האסלאם הסוני דובר הערבית, בעיקר במדינות המזרח התיכון, ופחות באלה מצפון אפריקה. כל אחד משני המרכיבים העיקריים של קבוצת המחקר, דהיינו, האסלאם והערביות, מרים תרומה נכבדה למושג האמון ששורר בה. יש ותרומות עשירות אלה משלימות, ויש שהן נוגדות זו את זו. האסלאם הוא מערכת זהות, אמונות, ערכים, עמדות, התנהגויות והיסטוריה, וכמותו הערביות, ולכן עשוי הקורא להיתקל בעמדות נבדלות זו מזו באותו עניין, כאשר מקורותיהן ואף ביטוייהן – שונים. בחרתי לעסוק במושג האמון באסלאם דובר הערבית בגלל שלוש סיבות עיקריות. האחת – תפקידו בסכסוך הישראלי-ערבי. נראה לי שכמו בסכסוך שבין האסלאם למערב, אחת מאבני הנגף העיקריות בפתרונו היא היעדר אמון, שנובע בחלקו מאי-ידיעה. אף כי בספר זה מודגשים ההבדלים שבין תרבויות האסלאם וזו האמריקאית, קיימת קרבה בין עמדות ההנהגה הישראלית ותרבותה, וכינה. הודות לקרבה זו, ישראלים עשויים להיעזר במחקרים על האמריקאים, שהם רבים ומגוונים יותר מאלה שעליהם עצמם. סיבה חשובה לא פחות היא מרכזיותו או אף הכרחיותו של האמון בכל חברה, שכן הוא מהווה נקודת תצפית והשפעה מרכזית על התרבות האסלאמית/ערבית כולה. הסיבה השלישית – נגיעתו לצמד המושגים הבסיסי – הסמוי והגלוי – שהוא אולי אחד

⁶ Shapiro, Sheppard, & Cheraskin, 1992, 368

הבסיסיים ביותר בתרבות. אף שמסקנות והצעות מעשיות אינן חלק ממטרת הספר, אני מקווה שהקורא יוכל להשתמש בו כדי להוציא כאלה לעצמו.

קשיים בנושא

עבודה על מושג האמון כרוכה בקשיים לא מעטים. אי-אפשר לעמוד על משמעותו מבלי להידרש למעשה לכל תחומי הפרט והחברה שבהם הוא נוהג. עוגניו ומקורותיו כוללים מושגים מהבסיסיים ביותר, דוגמת תפיסת מציאות, ועד הספציפיים ביותר, כגון תגובות למחמאה. לפיכך, כמעט כל מחקר שיתיימר לדייק בנושא יעשה, במקרה הטוב, רק עבודה חלקית או אף מוטה. גם עמידה מלאה במטרת חיבור זה קשה למדי בגלל מספרם הרב של משתני הנושא: גיאוגרפיים, זמניים, דתיים, ערכיים, חברתיים, אישיים ונסובתיים, שחלקם רלוונטי לאמון בתרבות אחת, אבל בלתי-רלוונטי – באחרת. גם בתוך התרבות האסלאמית/ערבית, כמו במוסדות רבים אחרים, לא קיימת קונסיסטנטיות מושלמת בין משתנים אלה, אך גילוי של כל אי-התאמה אינו מוסיף לה אמינות. מלבד זאת, חלק מהללו משתנים בטבעם לפי לוחות זמנים שהם עצמם דינמיים, ובקצב נבדל בתרבויות שונות, מבלי יכולת לצפותם. פרט לכך יש להביא בחשבון את תרומת עמדתו של החוקר ושל אישיותו לערפול, ביודעין או שלא ביודעין.⁷ עולה, כמובן, שאלת המקורות, ומעמד החוקר מול תרבות זורה לו הן בטבע, הן במרחב והן בזמן. במקרה של חיבור ומחבר זה הקושי לא קטן: היות שהנושא אקטואלי מאוד, ואף בעל השלכות מעשיות שנוגעות ליחסים בין-לאומיים ולסכסוכים, ולא פחות מכך לכלכלה; ומאחר שבשונה מחקר יוון הקלאסית, במקרה הנוכחי העבר הרחוק משפיע בימינו אלה, ויתרה מכך, בניגוד לחוקר יוון הקלאסית – מחבר זה, יהודי-ישראלי, מעורב בנושא באופן אישי ופוליטי.

לקושי זה נוסף האתגר שרוך במבט מבחוץ. הקושי העיקרי באימוץ גישה זו הוא שמי שאינו בן התרבות מלידה, סובל מנחיתות מהותית במשימה זו. ייתכן שהאמצעי היחיד שעומד לרשותו הוא השוואה מודעת, מדויקת, ביקורתית אך אמפתית ככל האפשר בין תהליכי השיפוט שלו לאלה שלמד על הערבי. אופי החשיבה בתרבות האסלאם – השונה במידה מסוימת מזה המערבי, והמשותף הן לחוקר והן לחלק ניכר מהקוראים – מהווה קושי ממשי בהבנת מושג מתן האמון באסלאם. לדוגמה, בעוד החשיבה המערבית נסמכת על תהליכים דיסקרטיים, זו האסלאמית פועלת בצורה הוליסטית יותר, ומקשרת בין תחומים שונים. סיווג מושגים וקשריהם למשמעויות לעולם אינם זהים בין התרבויות, ולכך יש להוסיף את הקושי הנעוץ בתרגום.

⁷ Johnston, 2011 נוגעת במידה מסוימת בנושא.

4

הסמוי והגלוי

כנאמר בהצגת מטרתו של הספר, כדי להשיב על השאלה "האם גישתו של האסלאם דובר הערבית לאמון מיוחדת, ואם כן, במה?", מציע ספר זה לגשת מנקודת הראות של הפער בין הסמוי והגלוי. נראה שאחד הגורמים הבולטים, אם לא הבולט ביותר, בהתייחסות האדם לאובייקט בכל תרבות, הוא הערכתו את מידת היחס שבין הסמוי והגלוי שבו, ושימושו בלשון לשם כך. בהינתן הסמוי, האמון הוא אמצעי מועיל להגיע לידי הכרעה לגבי נקיטת פעולה.

הסמוי

במונח 'גלוי' בחיבור זה אני מתכוון למידע שיש לסובייקט על נושא נתון, וכן לאמצעים המצויים בידיו לבדיקתו של מידע זה. לגבי ה'סמוי' – שני התנאים הללו חסרים. לדוגמה, הגלוי מבחינת הסובייקט יהיה הצהרה מילולית של האובייקט, שיש לה מובן, ואמצעי הבדיקה הם המילון וספרי דקדוק ותחביר, שתוכנם אינו תלוי בסובייקט אך הם נגישים לו עקרונית. לעומת זאת, הגישה לסמוי נתונה רק לאובייקט, וגם זאת לא תמיד. תחומי הסמוי נחלקים לשניים: הסמוי המוחלט, כזה שאין דרך לגלותו, לבין הנגיש בעיקרון. נגישות זו יכולה להיעשות באופן מנטלי, כגון גזירה מהעבר לעתיד, או בפעולה – למשל, בשימוש בזמן על-ידי המתנה עד שהאירועים העתידיים יתגלו לעיני הסובייקט, או באמצעות תנועה עד שהנסתר במרחב יתגלה לעיניו. הסמוי המוחלט ביותר הוא זה של הדת, ובוודאי – האל. בתפיסות שיעיות שונות המוחשות נתפסות כסמלים (הגלוי) לצורות בעולם השכל (הסמוי), כשכלי המעבר ביניהן הוא הפרשנות (תאוויל – *Tauwil*) הנכונה.¹ לצידן גישות סופיות (صوفية) שונות המגלות את האל במגוון שיטות, כולל, בזרמים מסוימים, 'התאחדות' איתו, שמבטלת למעשה את הסמוי.

¹ Daniel De Smet, "Esotericism and Exotericism". In: *EI3*

סמוי מוחלט פחות הוא זה האנושי. הוא חל על מוסדות ועל פרטים. גם בראשונים קיימת הסתרה לגיטימית והסתרה בלתי-לגיטימית, כאשר ברמוקרטיית השאיפה המוצהרת היא לשקיפות רבה ככל האפשר כאמצעי להגברת אמון הציבור בהם, וקיימת מערכת משפטית שעניינה, בין השאר, לסייע בגילוי הסמוי. כלים אלה חסרים ברכות ממדינות האסלאם. הסמוי השלישי הוא זה הנוגע לכל החל על הזמן, בעיקר – העתיד, והרביעי – כל המתקיים במקום שונה מזה של הסובייקט.

ברמה האישית אין לאיש גישה לנפשו של האחר, למחשבותיו, לדעותיו, לאמונותיו, לרגשותיו, ובעיקר לכוונותיו. הערכתם של אלה תשווה למעשיהם או להתבטאויותיהם הגלויות. מידת הנסתר קשורה גם למידת הקרבה בין הסובייקט והאובייקט. האמצעי היעיל ביותר לגילוי הנסתר של הזולת הוא היכרות אישית איתו. בהיעדרה, המכשיר הבא הוא היכרות עם תרבותו, על חוקיה, מנהגיה ולשונה. ברור שלמסתיר יתרון על המנסה לחשוף את הסמוי שלו, אך במשא ומתן של רצון טוב המצב סימטרי. בספר זה אטען שהתנהגויות, אמונות, התבטאויות, כללי חשיבה שונים שנוהגים באסלאם – כל אלה יכולים לסייע בהערכת סמוי מתוך גלוי נתון, ואשתדל לתאר אותם.

הסמויים קבועים בהיררכיה מציאותית: בבסיס הסמוי של היום-יום (מזון, בריאות, פרנסה), ובפסגה – מטפיזיקה ואמונה, והיררכיה זו מזכירה למעשה את פירמידת הצרכים של מאסלו.² האסלאם, כמו דתות אחרות, מסייע לפרט במאבקו נגד הסמוי היומיומי על-ידי שחרורו מהצורך להתמודד עם אמון על סמך הבטחה אמינה של הסמוי העליון, שהפרט נתן לו את אמונו בדרך של אמונה.

הגלוי

הגלוי הוא המידע שעומד לרשות סובייקט בערוצים שונים, החל בחושי – מראה עיניים או משמע אוזניים של דברי זולת כלשהו, עבור בעבר אישי, עבר כללי, כללי ההיגיון וחוקי האמונה החיצוניים לו. מכאן, שלא רק הסמוי אינו חד-משמעי, אלא כך אף הגלוי, ושיפוטו תלוי ביסודות תפיסת המציאות של מקבלו, האישיים או התרבותיים. כשהמדובר באובייקט אנושי, מקורות המידע הגלויים על הסמוי שלו הם הצהרותיו ומעשיו. אולם אין לסובייקט דרך לדעת בביטחון באיזו מידה הגלוי במידע שבידו אמיתי, כלומר משקף גם את הסמוי שבו. לפיכך קיים פער מובנה בין הסמוי והגלוי, שהכול מכירים בקיומו ובהכרחיותו. כנורמה, פער כזה מגונה בדרך כלל, אולם הוא זוכה להצדקה במקרים שונים ובדרכים שונות: בחברה הערבית הפער מוצדק, בין השאר, בחשיבות היחסים בקבוצה, ואילו בתרבויות אחרות ההצדקה היא שמירה על חיי אדם, רווח כספי, טובת המדינה וכד'. ברמה האישית יהיו הצדקות אחרות נוסף לאלה.

² Maslow, 1943

סובייקט שעליו להחליט על מתן אמון באובייקט ייעזר בגורמים התורמים להערכת הפער אצלו. בין השאר ייכללו בהם סיכון, אי־ודאות, רוע, ערך התוצאה עבורו, קביעת תנאים לביטול האמון בשעת הצורך. בניגוד למספר גישות מכובדות בחקר האמון, בייחוד בגישות היותר נורמטיביות שלו,³ כמו גם בפולקלור הערבי,⁴ לפיהן אמון הוא ערך, לי נראה שהוא אינו כזה, ואף אינו רגש,⁵ אלא צעד רציונלי של הכרה במציאות ובהכרה של מוסד האמון, בתנאי שהסיכונים מחושבים ריאליסטית. ככזה, אפשר לראות בו מוסד רציונלי שבו מתן אמון מקנה יתרון של חיסכון במשאבים לגילוי הסמוי של בן־השיח במחיר הסתכנות בטעות בהערכתו.

במשא ומתן בין־אישי (שמטבע הדברים כולל גם את הבין־קבוצתי), הערכת הסמוי באופיו של בן־השיח חיונית להשגת הכרעה באשר למתן אמון בו. ככל שהערכה זו תהיה מדויקת יותר ומהירה יותר, כן ייטב. האמצעי הראשון לעמידה על סמוי זה הוא עדותו של בן־השיח עצמו המובעת בשפה ובתקשורת הלא־מילולית. היכרות עומק עם טבעה של הלשון ועם אמצעיה עשויה לעקוף את הקושי שנובע מכך שעדות האובייקט היא זו שעומדת למבחן. המקור השני הוא הניסיון, אלא שיעילותו של אמצעי זה לפסוק חיובית מוטלת בספק בגלל הזמן הממושך שהוא דורש, ומשום שתקפותו הכוללת לעולם אינה מספקת. בניגוד לו, השלילי, דהיינו, פסילת האמינות, קלה ואולי אף קלה מדי, ובמקרים רבים היא חד־פעמית ומחלטת. אמצעי אחר הוא השגת חוות דעת של בעלי ניסיון, ומגרעתו של אמצעי זה היא הסתמכותו על כלי שני, שגם לאישושו נחוץ אמון. הסתייגות זו אינה חלה על מקור הניסיון האמין ביותר, הלא הוא דברי האל כפי שהם מבוטאים בקוראן. אמצעי רביעי הוא הפיזיונומיה (פראסה – فراسة).

בעוד הגישה הרציונליסטית תפעל להעניק לגיטימציה על סמך בדיקה רציונלית של הוכחות, זו האמונתית מתבססת על הוכחות התגלותיות, טקסטואליות ואוטוריטיביות – אישיות. גם בתשובה לשאלה אם ראוי או נחוץ להעביר את הסמוי הלגיטימי לגלוי, נראה שתשובת המערבי לשאלה הראשונה חיובית בדרך כלל, הן בתחום המדעי והן בזה הפילוסופי, ואילו זו של המוסלמי ושל מאמינים רבים בדתות אחרות תגביל את תחומי הגלוי. כאשר זה מאושר, הגישה הרציונליסטית תתבסס על ספק, מחקר והיגיון. הגישה האמונתית תפריד בין סמוי לגיטימי שראוי לגלותו – ואז תשתמש באמצעי היגיון, מחקר וכללים דתיים, לבין סמוי לגיטימי שאין לחוקרו – ואז הגישה היא קבלה מתוך אמונה.

³ Lewicki et al., 1992, 226

⁴ El-Shami, 2013/2016, 519: “H0070.3\$, Sign of piety: sincerity of voice: ‘truthfulness of tongue\$, being of true of voice’. (Usually denoted by narrator through performance). Link: |V0066.0.1\$, Instructing the dead before burial as to how to answer interrogative angels (*talqin*, ‘prompting’). |W0039.1\$, A person of noble character is trusting (‘white-hearted’). |W0047\$, Eloquence”

⁵ ראו למשל, Lahno, 2001, 171